

גלגולי מסורות וגרסאות בוויקרא רבה כה, א–ב: לפני העריכה ולאחריה

מאת

חיים מיליקובסקי

המטרה העיקרית של המאמר היא בשדה תולדות המסירה של ויקרא רבה: להראות שכל כתבי היד השלמים נבעו – בחלקם – מכתב יד אחד, שסופרו לא היסס לשנות את הנוסח המקורי בקלות יתרה. נדונים במאמר חמישה שינויים, בפתחתא אחת, בין נוסח קטע הגניזה G6 ובין נוסח (רוב רובם של) כתבי היד השלמים, והמסקנה בכל המקרים היא שנוסח G6 הוא הנוסח הקמאי, ונוסח כתבי היד השלמים הוא משני.

משמעותה של מסקנה זו היא שבעיקרו של הדבר נוסח ויקרא רבה שכולנו משתמשים בו – ולעניין זה לא משנה אם משתמשים בנוסח הדפוסים או בנוסח מהדורת מרגליות – הוא נוסח מעובד מאוד.

מטרה נוספת של המאמר עניינה בהתהוות המדרש הקדום – מודגם בו כיצד השתמש דרשן אחד או אולי עורך אחד במקורותיו כאשר בנה את מדרשו: לצורך הזיקה המקראית הוא שינה חלום המעורר יראה לעונש מיתה מן השמיים. עוד מסקנה – לא מוכרעת – היא שעורך בראשית רבה השתמש בחיבור ויקרא רבה. כמו כן מובא מקרה שדרושות בו תוספות לא כתובות אחדות כדי להבין את השתלבותו של קטע הסיום בסוף פתיחתא.

השינויים שעשה הסופר של אב־הטיפוס שממנו נבעו כל כתבי היד השלמים היו לגרועותא. לעומת זאת בדבריי על תהליך יצירת המדרש הקדום תיאורים כאלה כלל אינם מיושבים. חשוב אפוא לחתור – על אף ההבנה שאולי המטלות המיוחדות אינן בנות ביצוע – לשחזר את הנוסח שיצא מתחת ידו של עורך החיבור שלפנינו, להזיז הצידה נוסחים משניים שהרעו, ולהיות ערים למסורות הקדומות ששימשו חומר היולי בידו של עורך החיבור.

פרופ' (אמריטוס) חיים מיליקובסקי, המחלקה לתלמוד ותורה שבעל פה, אוניברסיטת בר־אילן,

רמת גן 5290002

chaim.milikowsky@biu.ac.il

'ותילדו שירים': לבטי לידת השיר וכיסופים לציון בפיוט בלתי ידוע של ר' יהודה הלוי

מאת

שולמית אליצור

במאמר נחשף מתוך תשעה קטעי גניזה פיוט מקיף, בלתי ידוע, של ר' יהודה הלוי. הוא זוהה בזכות שני קטעים המצטרפים להעתקה אחת שלו בכתיבת ידו של חלפון בן נתנאל הלוי, מקורבו וידידו של המשורר. הפיוט הוא מסתג'אב ליום כיפור, והוא בנוי מחרוזות מרובעות הנחתמות בסיומות מקראיות שמסתיימות במילה 'אלוהים'. השיר עוסק בעמידת המתפלל החוזר בתשובה לפני אלוהיו ביום הכיפורים ובבקשת גאולה לעם, אך עוסק גם בכמה נושאים פחות שגרתיים: לבטי המשורר בחברו את פיוטו וכיסופיו לציון. עניין אחרון זה ייחודי לר' יהודה הלוי ומאשש את בעלותו על הפיוט. דיון מפורט מוקדש לפיתוחים מטפוריים מיוחדים בשיר ולשימוש המחודד של הפייטן בפסוקי הסיומות המקראיות – הבאת פסוקים לעיתים במשמע שונה לחלוטין ממשמעם המקורי. חשיפת השיר משיבה לנחלתו של המשורר הגדול יצירה מרשימה שאבדה.

פרופ' (אמריטה) שולמית אליצור, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים,

ירושלים 9190501

shulamit.elizur@mail.huji.ac.il

**'פירוש ספר יצירה' המיוחס ליצחק סגי נהור:
ראיות לאישוש קדמותו, מעמדו בקרב מקובלים במאה השלוש עשרה
ומהימנות ייחוסו ליצחק סגי נהור בכתבי היד**

מאת

יהודית וייס

'פירוש ספר יצירה' המיוחס ליצחק סגי נהור, נחשב עד לא מכבר בספרות המחקר לחיבור הקבלי הקדום ביותר שמחברו ידוע לנו בשמו ולשריד העיקרי מיצירתו של יצחק סגי נהור, שנתפס על ידי מקובלים וחוקרים כדמות המכוננת של הקבלה. החוקרים הניחו כי הפירוש אכן נתחבר בידי יצחק סגי נהור, היינו בשליש הראשון של המאה השלוש עשרה, כי הוא היה ידוע למקובלים שפעלו בזמנו של יצחק סגי נהור ומעט לאחר מכן, וכי הללו העריכוהו והושפעו מתכניו. לאחרונה טען אבישי בר־אשר במאמר ארוך ומפורט כי פירוש זה יוחס ליצחק סגי נהור בטעות, וכי יש לדחות את הייחוס מכול וכול, מאחר שמדובר בחיבור מאוחר. לדבריו, מקובלי קטלוניה וקסטיליה הצעירים מיצחק סגי נהור לא ראו ב'פירוש ספר יצירה' המיוחס לו פירוש חשוב ולא השתמשו בו בכתביהם – מאחר שטרם נכתב בזמנם, או שכבר היה בנמצא אולם הם לא הכירוהו, או שלא העריכוהו ביותר, או שחלקו על דבריו, או שלא החשיבוהו כפרי עטו של יצחק סגי נהור, או מכמה מטעמים אלה יחד.

במאמר המחברת מציגה ומנתחת ראיות שעולה מהן תמונה שונה. על פי תמונה זו הפירוש המיוחס ליצחק סגי נהור היה ידוע בקרב מקובלים כבר סמוך לכתבתו, ואין סיבה לקבוע את חיבורו לתקופה המאוחרת משנות חייו של יצחק סגי נהור. פירוש זה המשיך להיות ידוע למקובלים לאורך המאה השלוש עשרה, והוא הפירוש היחיד ל'ספר יצירה' המוכר לנו מן המאה הזו שזכה לפרשנות של מקובלים אחרים עליו. מכאן שלפירוש נודע מעמד רם במיוחד וייחודי בקרב מקובלים בתקופה זו. כמו כן, כל מעתיקיו של הפירוש הקפידו לציין את ייחוסו ליצחק סגי נהור, כפי שמופיע בעדי הנוסח האמינים שבידינו.

המאמר מחולק לשלושה חלקים: ראשית דנה המחברת במהימנות ייחוסו של הפירוש ליצחק סגי נהור בכתבי היד של הפירוש שבידינו, ומראה כי המצוי בכתבי היד עשוי לכל היותר לחזק את ייחוסו של פירוש זה ליצחק סגי נהור, ולא להפך. בחלקו השני של המאמר היא פונה לחיבור המכונה 'פירוש ספר יצירה' ליצחק דמן עכו, ואשר לאחרונה הצביעה על כך כי הוא למעשה פירוש של יצחק דמן עכו על 'פירוש ספר יצירה' המיוחס ליצחק סגי נהור. פרט לכך שיש בתובנות חדשות אלה כדי ללמדנו על מעמדו של הפירוש, המחברת ממצה מפירושו של יצחק דמן עכו ראיות לקיומה של פעילות פרשנית קבלית נוספת על 'פירוש ספר יצירה' המיוחס

ליצחק סגי נהור, כפי הנראה בשליש האחרון של המאה השלוש עשרה לכל המאוחר. היא מראה כי בתקופה זו נכתבו לכל הפחות שניים (ואולי שלושה) פירושים קבליים על 'פירוש ספר יצירה' המיוחס ליצחק סגי נהור. הדברים מעידים על מעמדו האיתן והמרכזי של 'פירוש ספר יצירה' המיוחס ליצחק סגי נהור בקרב מקובלים בשליש האחרון של המאה השלוש עשרה או קודם לכן, לכל המאוחר, ומניה וביה מתברר גם כי היה כבר בנמצא בתקופה זו. בחלקו האחרון של המאמר מוצגות ראיות לקיומו של הפירוש עוד קודם לשנים אלה, מאחר שבידינו התייחסויות אליו בשנות חייו, כפי הנראה, המאוחרות של יצחק סגי נהור: רמב"ן הכיר את הפירוש בשנות הארבעים או החמישים של המאה השלוש עשרה; עזריאל מגירונה הסתמך על הפירוש בפירושו שלו לספר יצירה; עזרא מגרונה, שנפטר בסמיכות רבה לפטירתו של יצחק סגי נהור, הכיר אף הוא פירוש זה, וגם יעקב בן ששת הכיר פירוש זה בשנות הארבעים של המאה, והביא דברים מתוכו וייחסם ליצחק סגי נהור בשמו המלא.

בהתחשב בכל הידוע לנו בשלב זה המחברת סבורה שאין הצדקה לפקפק בקדמותו של הפירוש, במעמדו המרכזי בקרב מקובלים במאה השלוש עשרה או במהימנות ייחוסו ליצחק סגי נהור.

ד"ר יהודית וייס, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת בן גוריון בנגב,

ת.ד. 653, באר שבע 8410501

weissj@bgu.ac.il

תשובות הרשב"א לחכמי צפון אפריקה

מאת

שמחה עמנואל

הרשב"א (נפטר בשנת 1310) השיב אלפי תשובות לשואלים מכל רחבי העולם היהודי בזמנו. השאלות שנשלחו אליו מכילות מידע רב ומגוון על מצבם הרוחני, הכלכלי והמדיני של השואלים, והמאמר הנוכחי מתמקד בשואלים מארצות צפון אפריקה ובנושאים שהטרידו אותם. חוקרים ראשונים ידעו לציין שבע תשובות שהשיב הרשב"א לחכמי צפון אפריקה, ובמאמר זה המחבר מבקש להוכיח כי מניינן של התשובות מגיע לעשרות רבות. תשובות אלו נשלחו לשש קהילות – פאס, מראכש ותאזה שבמרוקו ובג'איה, קונסטנטין וברשך שבאלג'יריה. קיומן של שתיים מהקהילות הללו, תאזה וקונסטנטין, במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה והפעילות התוססת בהן נודעו רק מהתשובות הנדונות במאמר זה.

השאלות ששלחו חכמי צפון אפריקה לרשב"א שבכרצ'לונה הרחוקה מגווונות מאוד. יש בהן שאלות שעניינן ביאור המקרא, יש שאלות באגדה, שאלות שעניינן בירור סוגיות חמורות שבתלמוד ושאלות בנושאים הלכתיים שגרתיים וגם מסובכים. לפחות חלק מהשואלים היו תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה, והמעייין בשאלותיהם הארוכות ובתשובותיו המפורטות של הרשב"א לא יחוש כלל כי השאלות נשלחו מאזור מרוחק מאוד ממרכזי התורה של אותם ימים. אך בתשובות אחרות עולה נימה של ביקורת מצד הרשב"א על קהילות צפון אפריקה ועל בתי המדרש שם.

פרופ' שמחה עמנואל, החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים,

ירושלים 9190501

simcha.emanuel@mail.huji.ac.il

למקומה של הגות איזביצה־ראדזין בחיבורי התכלת של האדמו"ר מראדזין

מאת

ישראל אורי מייטליס

המאמר עוסק במקרה ייחודי של השפעה חסידית על יצירה הלכתית של אדמו"ר־פוסק: השפעת הגותה של חסידות איזביצה־ראדזין, אשר נודעה ברעיונותיה האנטינומיים, על החיבורים שבהם ביקש האדמו"ר השלישי של חצר זו, ר' גרשון חנוך ליינר, לחדש את החוק הדתי הקדום של הטלת פתיל תכלת בציצית. עד כה הוצב הפולמוס החריף שניטש סביב חידוש הלכה זה רק על רקע האתוס הייחודי והשנוי במחלוקת של תורת איזביצה־ראדזין, ואולם המאמר מראה כיצד אתוס ייחודי זה אף בא לידי ביטוי במפורש בתוכן החיבורים עצמם. מחבר המאמר מבקש להראות כיצד בחיבורים אלה, שמחד גיסא היו בעלי מגמה נומית־קנאית והיפרנומית ומאידך גיסא נתנו ביטוי לנטייה האנטינומית של איזביצה־ראדזין ואף נתפסו על ידי חלק ממתנגדיהם כמעשה אנטינומי – מיטשטשים במידה מסוימת הגבולות הברורים כביכול שבין נומיות, היפרנומיות ואנטינומיות. לאחרונה נטען שהאנטינומיזם שבוטא בדרשות מנהיגי איזביצה־ראדזין הוא אנטינומיזם תיאורטי בלבד, לפי שלא נמצאו בחצר זו סטיות מן ההלכה. במאמר נטען כי בסביבה הלכתית אדוקה כזו אין לצפות לגילום של המחשבה האנטינומית בסטיות בוטות מן ההלכה, אך ניתן למצוא גילום ממשי דק, חמקמק ועדין של המחשבה הרדיקלית של איזביצה־ראדזין – במהפכנות ההלכתית והחברתית של אדמו"רה השלישי שבוטאה בטקסטים הנדונים במאמר.

ד"ר ישראל אורי מייטליס, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים,
ירושלים 9190501.
orimeitlis@gmail.com

ENGLISH ABSTRACTS

THE TRANSFORMATION OF TRADITIONS AND THE CREATION OF VARIANT READINGS IN VAYYIQRA RABBA CHAPTER 25 SECTIONS 1-2 – PRECEDING AND SUCCEEDING THE REDACTORIAL MOMENT

Chaim Milikowsky

This article mainly focuses upon the transmission history of *Vayyiqra Rabba* and shows that all the complete manuscripts derive, at least in part, from a single manuscript whose scribe did not hesitate to change the original wording. The article discusses five differences between the wording of the G6 Geniza fragment and the wording of (most of) the complete manuscripts. The conclusion at the end of all five analyses is that the G6 reading is closest to the original, and the reading of the complete manuscripts is secondary.

The implication of this conclusion is essentially that the text of *Vayyiqra Rabba* that we all use – and with regard to this detail it matters not whether we use the text of the vulgate printed editions or the text of the Margulies edition – is a very emended and altered text.

Another theme in the article is the nature of the formation process of early midrashic compositions, more specifically, how an homileticist (or an editor) uses his sources when constructing his midrash. Thus, in support of his homiletical-exegetical revision of an earlier tradition, he changes the dangers of ‘a dream which frightens’ into the dangers of ‘a heaven-sent death penalty’. Another conclusion – more tentative – is that the editor of *Bereshit Rabba* used the composition *Leviticus Rabba*. Also discussed is an instance where the reader must supply additional interpretive steps in order to understand the integration of the conclusion at the end of the *petihtha*.

The changes made by the scribe of the archetype, from which all complete manuscripts derive, created an inferior text of *Vayyiqra Rabba*. These changes, made several hundred years after the redactorial moment of the original text, can only be lamented upon. However, they are not at all similar to the changes introduced at, or before, the redactorial moment by the homileticist or editor, which are part and parcel of the creative nature of the midrashic process and discourse. In the final analysis, we should strive to reconstruct the text that the editor of the composition composed, to set aside the inferior secondary readings, and to be aware of the earlier traditions that served as the formative material for the editor of the composition. And finally, we must always be aware that the inadequate scope and quality of the extant documents may not allow us to achieve our goals.

‘THE BIRTH OF POEMS’ –
 DELIBERATIONS ON THE CONCEPTION OF THE POEM AND LONGINGS FOR ZION
 IN A PREVIOUSLY UNKNOWN PIYYUT BY R. JUDAH HALEVI

Shulamit Elizur

This paper exposes a previously unknown *piyyut* by R. Judah Halevi, assembled from nine Geniza fragments. The *piyyut* was identified based on two complementary fragments by the hand of Halfon ben Netanel Halevi, the poet’s friend and confidant. The *piyyut* is a *mustajab* (‘response’) for Yom Kippur, constructed of four-line strophes, each concluding with a scriptural clausula that ends with the word אלוהים. The theme of the *piyyut* is the repentance of the worshiper standing before God on Yom Kippur, pleading for the nation’s redemption.

Other less conventional themes are also addressed, including the poet’s deliberations regarding the *piyyut*, and his longings for Zion. The latter, a theme exclusive to R. Judah Halevi, confirms his authorship of the *piyyut*. The distinctive metaphors in the *piyyut* are discussed in detail, as are the poet’s incisive use of scriptural clausulae, which sometimes bear an entirely different meaning from that of the original context. The discovery of this poem restores an impressive lost work to the literary heritage of this great poet.

THE *SEFER YETZIRA* COMMENTARY ATTRIBUTED TO ISAAC THE BLIND:
 EVIDENCE SUPPORTING ITS EARLY DATING, ITS CENTRAL STATUS AMONG
 THIRTEENTH CENTURY KABBALISTS AND THE VALIDITY OF ITS ATTRIBUTION
 TO ISAAC THE BLIND

Judith Weiss

Until recently, the *Sefer Yetzira* (*SY*) commentary attributed to Isaac the Blind was considered by scholars as the earliest Kabbalistic treatise of known authorship, and as the main vestige of the Kabbalistic traditions of Isaac, an author recognized by Kabbalists and scholars alike as a founding figure of Kabbalistic literature and thought. Consequently, scholars accepted Gershom Scholem’s view that the commentary was indeed composed by Isaac the Blind and thus was written in the first third of the thirteenth century. Accordingly, it was believed to have been known to Kabbalists active in Isaac’s days and shortly after his passing, Kabbalists who valued this commentary and were influenced by its contents. In a recent article, Avishai Bar-Asher argued that the attribution of this commentary to Isaac the Blind is erroneous and must be completely rejected by scholars, since this commentary is, in fact, a much later work. In addition, Bar-Asher claimed that the Catalan and Castilian Kabbalists younger than Isaac, neither valued this *SY* commentary nor used its contents in their writings. This he explains as a consequence of one or more of the following scenarios: (1) the commentary was not yet extant in their days; (2) the commentary was already extant in their days but they were not familiar with it; (3) the Kabbalists were familiar with the commentary but did not value it much; (4) the Kabbalists disagreed with the commentary’s contents and criticized it; (5) the Kabbalists did not view this commentary as Isaac’s work.

In the article the author presents and analyzes evidence from which a different picture emerges: the commentary was in fact known to Kabbalists shortly after its composition, regarding which we have no substantiated reason to date it later than Isaac's death. Throughout the thirteenth century Kabbalists were familiar with the commentary, and it is in fact the only *SY* commentary known to us from this century that was in itself a subject of Kabbalistic commentaries. From this we learn that this commentary enjoyed high and unique status among Kabbalists in this period. Finally, all the reliable extant manuscripts of the commentary include clear attributions to Isaac the Blind.

The article is divided into three parts: First, the attribution of the commentary to Isaac the Blind in the extant manuscripts is discussed, showing that the evidence corroborates the credibility of this attribution.

In the second part of the article, the author focuses on the treatise commonly referred to as Isaac of Acre's *SY* commentary, which she has recently shown to be a commentary by Isaac of Acre on the *SY* commentary attributed to Isaac the Blind. In addition to what can be inferred on the status of the commentary attributed to Isaac the Blind from the fact that it was studied by a central Kabbalist, probably at the end of the thirteenth century, further evidence is uncovered, hitherto neglected in Isaac of Acre's commentary, which testifies to the existence of additional Kabbalistic commentaries on the commentary attributed to Isaac the Blind. These were probably composed during the last third of the thirteenth century at the latest. Thus, we learn that during this period at least two (and perhaps – three) kabbalistic commentaries were composed on the *SY* commentary attributed to Isaac the Blind. This shows that the *SY* commentary attributed to Isaac the Blind enjoyed a solid and recognized status among Kabbalists in the last third of the thirteenth century at the latest. This also shows that the commentary was already extant in this period.

In the last part of the article, I present evidence showing that the commentary was extant even earlier, most probably – at the latest – during Isaac the Blind's last years. Thus, it is shown that Nachmanides knew the commentary in the 1240s–50s; that Azriel of Girona used the commentary in his own *SY* commentary; and that Ezra of Girona, who passed away shortly after Isaac the Blind, was also familiar with this commentary. Finally, it is shown that Jacob ben Sheshet was also familiar with the commentary, since he refers to a passage known to us from the commentary while specifically attributing it to Isaac the Blind.

Therefore, given everything known to us at this point, the author sees no reason to doubt the early dating of the commentary's composition, its central status among thirteenth century Kabbalists, or the reliability of its attribution to Isaac the Blind.

RASHBA'S RESPONSA TO NORTH AFRICAN SAGES

Simcha Emanuel

Rabbi Shlomo ben Avraham ibn Adret (Rashba; d. 1310) wrote thousands of responsa from Barcelona to inquirers from all over the Jewish world of his day. The questions sent to Rashba contain vast and varied information on the spiritual, economic, and political conditions of the inquirers. The present essay focuses on inquirers from North Africa and the

subjects that preoccupied them. Early scholars identified only seven responsa from Rashba to North African sages. However, the present article demonstrates that in fact many dozens of responsa were sent to these lands. These responsa were dispatched to six communities: Fez, Marrakesh, and Taza in Morocco, and Bougie (Béjaïa), Constantine, and Breshk (near Gouraya) in Algeria. The existence and vigorous activity of two of these communities – Taza and Constantine – in the latter part of the thirteenth century are known only from the responsa discussed in this article.

The questions sent from North African sages to Rashba, in faraway Barcelona, are quite varied. They deal with the interpretation of Scriptural verses, the meaning of *aggadot*, the correct understanding of difficult Talmudic passages, and halakhic matters both routine and complicated. Although the questions were sent by men far from the centers of Torah scholarship of that era, their lengthy questions and Rashba's detailed responses show that they were Torah scholars of significant stature. On the other hand, in some of his responsa, Rashba is critical of the communities and study halls of North Africa.

THE PLACE OF IZHBITZA-RADZIN THOUGHT IN THE TEKHELET WRITINGS OF THE RADZINER REBBE

Israel Ori Meitlis

This paper deals with a unique case of Hasidic influence on the halakhic works of an 'Admor Posek' [hasidic leader and halakhic decisor], namely the influence of the Izhbitza-Radzin Hassidic thought – known for its antinomian ideas – on the writings of the third Rebbe of this court, R. Gershon Henoch Leiner, who sought to revive the ancient religious law of attaching *tekhelet* [blue string] to *tzitzit*. Until now, the fierce dispute regarding the renewal of this practice has been placed only in the context of the unique and controversial ethos expressed in the writings of Izhbitza-Radzin. However, this paper demonstrates that this unique ethos is also explicitly articulated in R. Leiner's compositions. This paper seeks to demonstrate how his compositions – which are at once characterized by a zealous nomian, even hypernomian agenda – also give expression to the Izhbitza-Radzin disposition toward antinomianism and were even understood (in light of the renewed use of the *tekhelet*) by some of its opponents as an antinomian act. To a degree, this appears to blur the ostensibly distinct boundaries between nomianism, hypernomianism and antinomianism. This paper responds to the recent claim that the leaders of Izhbitza-Radzin only articulated 'theoretical antinomianism', as these Hasidism are not known to have deviated from Jewish law. I argue that within the context of strict adherence to Jewish law, one cannot expect antinomian thought to be manifest in overt deviations from Jewish law. However, the halakhic and social revolution expressed in R. Leiner's writings discussed in this article reveal a real, if subtle, manifestation of the radical thought, albeit understated and elusive.